

Azərbaycan dilinin şimal ləhcəsi şivə qruplarında sadə, düzəltmə və mürəkkəb sifətlər və qıpçaq dil elementləri ilə müqayisəsi

Könül Səmədova
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
Müasir Azərbaycan dili kafedrasının dosenti.
samedovakonul74@mail.ru

Bu iş Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Elmin İnkişafı Fondunun maliyyə yardımı ilə yerinə yetirilmişdir – Qrant № EIF/MQM/Elm-Təhsil-1-2016-1(26)-71/07/5-M-23

Xülasə

Türk dillərində xüsusi ifadə genişliyi və rəngarəngliyi ilə seçilən nitq hissələrindən biri də sifətdir. Əşyanın əlamət və keyfiyyətini bildirməyə xidmət edən sifət türk dillərində müstəqil bir nitq hissəsidir. Bu nitq hissəsi türkoqoji ədəbiyyatda müxtəlif adlarla – *sifət* (Azərbaycan), *alamətçi* (qaqauz), *sın esım* (qazax), *sıfat* (qaraçay-balkar), *sıfatlav sez* (qumuq), *sıfat* (tatar), *demdek adı* (tuva), *sıfat* (türkmən), *sıfat* (türk), *sıfat* (özbək), *supət* (uyğur), *sın atooç* (qırğız) işlədilir. İsimlərlə, həmçinin zərflərlə çoxlu ümumi cəhətləri olduğuna və özünəməxsus formal əlamətlərinin az olmasına görə çox vaxt bu kateqoriyanı müstəqil nitq hissəsi kimi tanımaqda tərəddüd etmişlər. Sifətlər isə semantik cəhətdən geniş mənada əşyalıq bildirən isimlərdən, hərəkətin və əlamətin əlamətini bildirən zərflərdən seçilərək, əşyanın əlamət və keyfiyyətini bildirməyə xidmət edir. Şimal ləhcəsi şivə qruplarında da sifətin quruluşu ilə bağlı və onun qıpçaq dilində də işlənmə xüsusiyyətləri məqalədə öz əksini tapmışdır. Şimal ləhcəsi şivə qruplarında da ədəbi dildə olduğu kimi sadə quruluşlu sifətlər daha geniş yayılmışdır.

Açar sözlər: şivə, ləhcə, sifətin quruluşu, qıpçaq dili

Сравнение простых, исправительных и сложных прилагательных и элементов кыпчакского языка в северных диалектных группах азербайджанского языка

Конул Самедова

Резюме

Прилагательное - одна из частей речи турецких языков, отличающаяся особой широтой и разнообразием выражения.

Прилагательное, служащее для выражения знака и качества предмета, является самостоятельной частью речи в турецком языке. Эта часть речи используется в тюркологической литературе под разными названиями -

прилагательное (азербайджанский), аламетчи (гагаузский), синесим (казахский), прилагательное (карачаево-балкарский), прилагательное сээ (песок), прилагательное (татарский), имя демдек (тува), прилагательное (туркменский), Сифат (турецкий), Сифат (узбекский), Супат (уйгурский), Син Атооч (кыргызский). Имена, как и конверты, имеют много общего и мало формальных особенностей, поэтому они часто неохотно признавали эту категорию как независимую часть речи. С другой стороны, прилагательные служат для выражения знака и качества объекта, будучи выбранными из семантически значимых существительных, конвертов, обозначающих действие и знак. В статье также отражено строение лица у северных диалектных групп и его развитие в кыпчакском языке. Простые прилагательные чаще встречаются в северных диалектных группах, а также в литературном языке.

Ключевые слова: диалект, диалект, строение прилагательного, кыпчакский язык

Comparison of simple, corrective and complex adjectives and elements of the Kypchak language in the northern dialect groups of the Azerbaijani language

Konul Samadova

Summary

An adjective is one of the parts of speech in Turkish languages, characterized by a particular breadth and variety of expression.

An adjective that serves to express the sign and quality of an object is an independent part of speech in Turkish. This part of speech is used in Turkic literature under various names - adjective (Azerbaijani), alametchi (Gagauz), sinesim (Kazakh), adjective (Karachai-Balkarian), adjective sez (sand), adjective (Tatar), name demdek (tuva), adjective (Turkmen), Sifat (Turkish), Sifat (Uzbek), Supat (Uyghur), Sin Atooch (Kyrgyz). Names, like envelopes, have many similarities and few formalities, which is why they were often reluctant to recognize this category as an independent part of speech. On the other hand, adjectives serve to express the sign and quality of an object, being chosen from semantically significant nouns, envelopes denoting action and sign. The article also reflects the structure of the face in the northern dialect groups and its development in the Kypchak language. Simple adjectives are more common in northern dialect groups, as well as in the literary language.

Key words: dialect, dialect, adjective structure, kypchak language

Annotasiya. Türk dillərində xüsusi ifadə genişliyi və rəngarəngliyi ilə seçilən nitq hissələrindən biri də sifətdir. Əşyanın əlamət və keyfiyyətini bildirməyə

xidmət edən sifət türk dillərində müstəqil bir nitq hissəsidir. Sifətlər isə semantik cəhətdən geniş mənada əşyalıq bildirən isimlərdən, hərəkətin və əlamətin əlamətini bildirən zərflərdən seçilərək, əşyanın əlamət və keyfiyyətini bildirməyə xidmət edir. Şimal ləhcəsi şivə qruplarında da sifətin quruluşu ilə bağlı və onun qırpaq dilində də işlənmə xüsusiyyətləri məqalədə öz əksini tapmışdır. Şimal ləhcəsi şivə qruplarında da ədəbi dildə olduğu kimi sadə quruluşlu sifətlər daha geniş yayılmışdır.

Aktuallıq. Nitq hissələrinin tarixi aspektdə öyrənilməsi müasir dilçilik üstiqlərində öz aktuallığını qoruyub saxlayır. Bu məqsədlə istər Azərbaycan dilinin dialektlərində, istərsə də digər türk dillərinin ağızlarında sifətin öyrənilməsi aktualdır.

Metod. Məqalədə tarixi-müqayisəli və təsviri metodlardan, müasir linqvistik üsullardan istifadə edilmişdir.

Giriş.

Türk dillərində xüsusi ifadə genişliyi və rəngarəngliyi ilə seçilən nitq hissələrindən biri də sifətdir.

Əşyanın əlamət və keyfiyyətini bildirməyə xidmət edən sifət türk dillərində müstəqil bir nitq hissəsidir. Bu nitq hissəsi türkoloji ədəbiyyatda müxtəlif adlarla – *sifət* (Azərbaycan), *alametçi* (qaqauz), *sin esim* (qazax), *sifat* (qaraçay-balkar), *sıpatlav sez* (qumuq), *sıfat* (tatar), *demdek adı* (tuva), *sıpat* (türkmən), *sifat* (türk), *sifat* (özbək), *supat* (uyğur), *sin atooç* (qırğız) işlədilir. İsimlərlə, həmçinin zərflərlə çoxlu ümumi cəhətləri olduğuna və özünəməxsus formal əlamətlərinin az olmasına görə çox vaxt bu kateqoriyanı müstəqil nitq hissəsi kimi tanımaqda tərəddüd etmişlər. Sifətlər isə semantik cəhətdən geniş mənada əşyalıq bildirən isimlərdən, hərəkətin və əlamətin əlamətini bildirən zərflərdən seçilərək, əşyanın əlamət və keyfiyyətini bildirməyə xidmət edir [4, s.120].

Türkoloji ədəbiyyatda çox vaxt sifətlə zərflə yanaşı işləndiyindən onları bir-birindən ayırmaq problemi də ortaya çıxmışdır. Bu problemi aradan qaldırmaq və sifətlə zərflə qarışdırılmamaq üçün onların semantik yox, funksional aspektdən baxılması vacib sayılmışdır [6, s.301].

Dilimizin dialekt və şivələrində keyfiyyət və əlamət ifadə edən çox sayda sözlər vardır ki, bunlara ədəbi dilin lüğət tərkibində belə sözlərə təsadüf etmək mümkün deyildir. Bu sözlərin müəyyən bir qismi çox qədimdir, yalnız bu və ya digər bir ərazidə saxlanıla bilmişdir. Məsələn, *əmiri-* əla, *tunuk-* zəif, *xəstə*, *nazik*, *xəpər-gödək*, *qodal-gödək*, *qarsov-* axmaq, *alağuz-xəbərçi*, *danqaz-* söz qaytaran, *qəlbi* –hündür, *qılvız-aravuran*. Göründüyü kimi, bu sözlərdən *qılvız*, *alağuz*, *tunuk*, *danqaz*, *qarsov* sözləri qədimdir və ədəbi dil üçün arxaikləşmişlər. Bunlardan bir qismi isə şivələrdə mənə dəyişmələri ilə qalmaqdadır [2, s.44].

Şimal ləhcəsi şivə qruplarında sifətin müxtəlif maraqlı xüsusiyyətlərinə rast gəlmək olar. Burada işlədilən sifətlərin çoxu elə ədəbi dilimizdə mövcud olan sifətlərdir. Lakin bölgənin mənşə etibarilə qarışıq olduğunu nəzərə alsaq, görürük ki, elə sifətlər var ki, sırf həmin bölgədə işlədilir. Burada sifət özünün quruluşca növünə və dərəcə əlamətlərinə görə ədəbi dildən fərqlənir. Elə sözlər var ki, onlara ədəbi

dildə rast gəlinmir. Məs.: *qıtmır (Bal, Qax, Zaq) //mıqqı. (Şəki) -xəsis //qırçı xəsis (Qəb., Nic.) mimix-midix-cox ləng iş görən biri, ağızəmməz-yazıq, aciz, şəhbüdümyüngülxasiyyətli, çəlimsiz, həfrayı-hərdəmxəyal, xırca-kök, dolu, xımix-yastı, basıq burun, mayıf-şikəst, taytax; maytarax-axsaq; sullaf-sakit, yarebaxan adam, xəlvət iş görən; surxo, səllim, işsiz, boş; salız-yavaş iş görən, tələməyən, ehmal; muğdusa-çirkin, xoşagəlməz, lələn-əcgöz, doymaz; darqursax-hövsələsiz, əsəbi, çəpəl-üstü başə çirki // mundar, pis adam anlamında (Şəki, Oğuz, Qəb) və s.*

Sifətin quruluşuna görə növləri. Azərbaycan ədəbi dilində olduğu kimi şimal ləhcəsi şivələrində də sifətlər quruluşuna görə üç yerə bölünür.

1. Sadə sifətlər.

2. Düzəltmə sifətlər.

3. Mürəkkəb sifətlər.

Qıpçaq dilinə aid olan sənədlərdə əlamət, keyfiyyət ifadə edən türk mənşəli sifətlərin işlənmə dairəsi genişdirsə, ərəb və fars mənşəli sözlərdə bu, məhduddur. Qıpçaq mətnlərində sadə və düzəltmə quruluşlu sifətlər üstünlük təşkil edir, mürəkkəb sifətlərə, demək olar ki, rast gəlinmir.

Sadə sifətlər.

Azərbaycan dili şivələrində işlənən sadə sifətlər əlamət, keyfiyyət, rəng və s. mənalar ifadə edir. Bunlar ədəbi dildə ya işlənmir, ya da müxtəlif mənalar bildirir.

Əski-qədim, kiçi-kiçik, hasta-xəstə, yılı-ılıq, çəpəl sifətləri müəyyən fonetik dəyişmələrə müasir ədəbi dilimizdə işlənməkdədir.

Ədəbi dildən fərqli olaraq yalnız şimal ləhcəsində işlənən sadə sifətlərə aşağıdakıları misal göstərmək olar: afət- dəcəl, nadinc (Şəki), alasər- yarımçıq (Şəki), ambir- axmaq, gic (Şəki), avdal- axmaq (Şəki), beytin- işsiz, avara (Şəki), beyşər- avara (qax, Zaq), biçənəx- hiyləgər (Şəki), carcur- kiçik (Balakən), cələb- arıq, zəif (Zaq), cincip- sakit (Zaq), cirəfə- arıq (Şəki), curumud- bütülmüş (Qax), çamxur- gözü titəli (Zaq), çeşi- çəpgöz (Zaq), daqqa- loğva, ədəbsiz (Zaq), deçi- alçaqboylu, arıq, kiçik (Zaq), dopu-qısaboy, gödəkboy (Şəki), dozay- key, dumba- qısaboy, tərə (Zaq, Şəki), düşix- pinti, səliqəsiz (Şəki), əjgeyin- işsiz, asudə, boş (Şəki), ələngə- arıq, əncərsiz- çirkin, əntər- sırtlı, falıq- çolaq, fərməz- fərsiz, futi- xarab, çürük (hər 3 şivədə), göynö:s – əcgöz (Şəki), hasalax- balacaboy (Şəki), hanak- bacarıqsız (Qax), həmrəh- həvəskar (Zaq), höyüş- yaş, nəm (hər 3 şivədə), hüt- ağılsız (Zaq), xıncır- dinsiz (qax), isvaha- səliqəli (Şəki), irasda- səliqəli (Zaq), itix- itmiş şey (Zaq), karahat- yöndəmsiz, kərəhət- çirkin, kifir (Zaq), qalağan- tənbel (hər 3 şivədə), qarsov- dəlisov (hər 3 şivədə), qazul- arıq (Zaq), qıyı – düz (Zaq), qorqod- keyfiyyətsiz qoz (Zaq), lantr- tənbel (Şəki), lejan- bol, çox (Zaq), ləvərzə- sefeh, gic qanmaz (ismayılı, Qəbəl), maşu- gözəl (Bal), mayıf- şikəst (Şəki), maytarax- axsaq (Şəki, Zaq, Qəb), mıqqı- xəsis (Şəki), nifrin- eybecer (Qax), ö: bəc- çəpgöz (Zaq), pələş (Zaq), pluş- qaba (Zaq), sələ-çox arıq (Qax), səllim- boş bekar (hər 3 şivədə), sərək- qorxaq (Zaq), səmə - ağılsız, key (Qax), səltə-

bədxasiyyət (Qax), sital- nadinc (hər 3 şivədə), sofu- vasvası (Zaq), şimşəd – hamar (Qax) // şüş – hamar (Zaq), şitəngi- dəcəl- nadinc (Şəki), tərđana- ılıq su (Qax), tərđənə- ılıq (Qax), ufax- narın (hər 3 şivədə), uyux- diqqətsiz (Qax), üy- oynaq (Balakən), vağ- kobud (Şəki), yalavux- əcgöz (Qax), yasar-tənbel, aciz (Zaq), yadır- tənbel (Zaq), yortu- əqləqsız (Qax), yönnü- yaxşı (Qax), zılğa- arıq (Şəki) və s. [5]

Bundan əlavə Şimal ləhcəsi Qax- Zaqatla şivə qrupundan İlisu şivəsində işlənən sifətlər; silə (dolu), tap (əzilmiş), qullab vurmaq, uyux (müqevva), abal (key), yuxa (nazik), kərəhət (kifir), gəyara (kor – kobud), lənbe (kök), mizqan (büzməli), cehil// cayıl (cavan), çəpəl (murdar, kirli), neybət (kifir), silavsun (əcgöz), tərđləne (ılıq), ufdan (yaraşılıq), şimşək (hamar), xipə (yastı, alçaqboy), suvaşix (mehriban), həvüş (yaş), dilvən (dilavər), qıtmur (simic, xəsis), qudabar (düzgün, səliqəli), tükürünçü (hamı tərəfindən lənətlənmiş), aqlax (gen), yanklar (yararlı), karsav (kar, deyiləni eşitmək istəməyən), xasın qırmızı (tünd qırmızı), aqqoq (mavi), alayəşil (püstəyi) və s. [1.s.53]

Düzəltmə sifətlər.

Azərbaycan dili şivələrində düzəltmə sifətlər leksik şəkilçilər əsasında əmələ gəlir. Ədəbi dildə olduğu kimi

a) Adlardan düzələn sifətlər,

b) Feillərdən düzələn sifətlər.

A. Hüseynov qeyd edir ki, şivələrdə ədəbi dildən fərqli sifət düzəldən şəkilçilər az və qeyri-məhsuldar olsa da, hər halda saxlanılır. O, aşağıdakı arxaikləşməmiş sifət düzəldən şəkilçiləri qeyd etmişdir:

-van; malvan “maldar”, lilvan “lilli”;

-vay; türkəvay, ölüvay;

-avar; dağavar;

-mar; qızmar, ilmar, tosmar;

-qa, -xa, -gə; sısqqa, teyxqa, cılxa;

-mə; kətəməl (kök və gödək adam) və s. [2, s.44].

Şimal ləhcəsi dialektlərində daha çox işlənən sifət düzəldən şəkilçilər aşağıdakılardır:

-lı⁴//-ri// -du// -tü; süttü, daddı, kəsərri.

Sifət düzəldən bu şəkilçiyə digər türk dillərində də rast gəlinir. Məsələn, Qazax dilində: *aşulu, arlı, kaydeli, paydlı, kayrattı, tastı*; tatar: *anlı, seple, aklı, künelle* və s.

-sız⁴; Bu şəkilçi dilimizdə çox qədimdən işlənən bu gün belə öz məhsuldarlığını itirməyən şəkilçilərdən hesab olunur və mənfi mənəli sözlərlə birləşib bir növ müsbət mənəli sözlər yaradır. Məs.: *xətasız, ayıbsız, günahsız* və s. Digər hallarda isə mənfilik, çatışmamazlıq mənaları bildirir. Məs.: *evsiz, duzsuz, ağılsız* və s. Qıpçaq qrupu türk dillərindən qazax dilində: *üysüz, akalsız, balasız, əkeciz, malsız* və s.

-i; Bu şəkilçi isimlərə əlavə edilərək ismin mənasına uyğun sifət əmələ

gətirir: *xuni* “*yaramaz*”, *çələbi* “*cansız*” (Zaq., həm də qonşu Dərbənd dialektlərində iş.).

-dar; *yetimdar-yetimsaxlayan*.

-ıq⁴; *sınığ, qarışuğ, sıyuq*.

-aş,-ac; *qorxaş, qorxaç* (Dərbənd).

-ərgi; *düşərgi* (Dərbənd).

Qıpçaqlara aid olan sənədlərdə də müşahidə olunan *-li,-sız,-kı,-dakı,-ik,-i,-kar* şəkilçiləri ilə düzələn sifətlərin əksəriyyəti müasir Azərbaycan ədəbi dilində işlənir, bəziləri isə dialektizm səciyyəli arxaizmlərdir [3,s.26].

Ədəbi dildən fərqli yalnız Şimal ləhcəsi şivə qruplarında işlənən düzəltmə sifətlərə aşağıdakıları göstəmək olar.

Ağlax- rahat (Qax), alamançı- acgöz (Qax,) ambir- axmaq, gic (şəki),bələgir- (şəki), bidiy- xam yer (Qax), carcur- kiçik, calvadar- yarıtmaz (şəki), dadaxlı- ayaqlı (şəki), Dıqqılı- balaca (Şəki), dövrüş- ağılsız (Qax, Zaq), dozay- key, dozaylıx- keylik, acizlik (Qax, Şəki), əncəri – gözəl, əncərsiz- çirkin (şəki), fərəməz- fərsiz (Qax, Şəki), gönö:s acgöz, (Şəki), hanak- bacarıqsız (Qax), hasalax- balacaboy (Şəki), həntərəmsiz – pis (şəki), hütülüm- ağılsız (Zaq), xas- yaxşı, əla (Zaq), xiləpli- çirkin (Balakən), xıxıx- balaca (şəki), xıncır- dinsiz (Qax), xırça- səliqəsiz (Zaq), xurtun- şirkin (Zaq), ifçin- möhkəm, idimsiz- çirkin (hər şivədə), irasda- səliqəli (şəki), katsa- nəhəng (Qax), köntək- kobud (Bal), körəmən- anlamaz (Zaq), qarsov- dəlisov (Zaq, Şəki), qırtım- xəsis (Qax), qurum- xəsis (Bal) , landa- yekeqarın, laplan- uzun enli (Qax), loboz – maymaq (Zaq), maşu- gözəl, muğdusa- çirkin (Şəki), nifrin- soyuq, nəhəng, çoxlu, eybəcər (Zaq, Qax), ornaç- ucaboy (Qax), pampalax- bacarıqsız (Zaq), peklik- ağılsız (Zaq), putdux- varlı (şəki), səltə- bədxasiyyət (Qax), sərək- qorxaq (Zaq), sulğar- uzun (Bal), süləçə- uzun, hündür (hər 3 şivədə), sünəx- iradəsiz (Şəki), süsük- acgöz (Qax),

Şərkəmli- həvəskar (Zaq), tırımtız- arıq (Zaq), tikğən- tərs (Qax), turxman- həyasız (Qax), ufdan- lovğa(Qax), uyux- diqqətsiz, uzdan- təmiz, səliqəli, uzdannız – təmizlik (Zaq, Qax, Bal) , yalavux- acgöz (Qax), zühəc- hündür boy (Qax) və s. [5]

Mürəkkəb sifətlər. Azərbaycan ədəbi dilində olduğu kimi şivələrdə də sifətlər müxtəlif yollarla yaranır. Şimal ləhcəsi dialekt qruplarında mürəkkəb sifətlərin müxtəlif formalarına rast gəlinir. Burada mürəkkəb sifətlər ya isimlərin, ya da sifətlə ismin birləşməsindən əmələ gəlir: *qurğağ// qurax* “*su çıxmayan yer*”, *deydül “qalaysız mis”, dombek “qozbel” // donba* (Zaq.Qım)və s.

Nəticə. Ədəbi dildən fərqi Şimal ləhcəsi şivələrində işlənən mürəkkəb sifətlər aşağıdakılardır. Qullab vurmax, Ağmağan- xoş gün, ağcavaz- ağ təhər, aqcavaz- acqarına (Qax), alacanaş – yarıcan (Qax), badiquş- eybəcər (Qax),dəndənə - ağılsız (Qax, Şəki), dətdülüm- yüngülxasiyyət (hər 3 şivədə), əydeş- üydəş- ayrı- üyrü (şəki), gəndibaşına- özbaşına (Zaq), hompolov- yekeqarın (Qax), ibiniy- kiflənmiş (Qax), karkarasalay – kar, key (Qax), qarsov- dəlisov (Zaq, Şəki) qırs- qırs- yumru- yumru (Bal), Maxrabel- qozbel(Zaq), mucur baş- qıvrım çac (Qax),

nəpsiçar- acgöz (Qax, Zaq),qrafəhim- kor, Pələmürdə- əyriburun (Qax, Zaq), yuvakor- bacarıqsız (Zaq), zülhəc- ucaboy (Qax). Və s.. [5].

Ədəbiyyat:

- 1."İlisu" S.Murtuzayev. Bakı “ Vətən” nəşriyyatı. Bakı. 2012. 416 səh
2. Hüseynov A. Azərbaycan dialektologiyası (dərs vəsaiti). Bakı, API, 1979. 87s [3].
3. Tanrıverdiyev Ə. XVI əsr qıpçaq (Polovest) dilinin qrammatikası. Bakı, 2000, Nurlan, 119 s.
4. Zeynalov F.R Türk dillərinin müqayisəli qrammatikası. I hissə, Bakı, M.B.M, 2008, 354 s.
5. Səmədova K.İ. Şimal- Qərb qrupu dialekt sözlərinin lüğəti və arealları. Lüğət.“Elm və təhsil”.Bakı – 2018. 92 s.
6. Современный Казахский язык (Фонетика и морфология) Алма-Ата, изд-во, Акад. Наук КазССР, 1962, 452 с.